HUDUDIY IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA NORASMIY BANDLIKNI O'LCHASH VA MONITORING QILISHNING MOLIYAVIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Muxammadiyeva Xurshida Ochilovna
144-maktabda ingliz tili o'qituvchisi
xurshidamuxammadiyeva@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22879559

Annotatsiya. Mazkur tezisda hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida norasmiy bandlikni statistik o'lchash va monitoring qilishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlari tadqiq etilgan. Norasmiy bandlikni hududiy aniqlash, moliyaviy rag'batlantirish, kreditlash, soliq va investitsiya instrumentlari orqali rasmiy bandlikni kengaytirish hamda monitoring tizimini takomillashtirish yo'nalishlari asoslangan.

Kalit so'zlar: hududiy iqtisodiyot, norasmiy bandlik, moliyaviy mexanizm, kreditlash, investitsiya, soliq siyosati, bandlik, statistik monitoring, mehnat bozori, rasmiy bandlik.

Hududiy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, avvalo, mavjud mehnat resurslaridan samarali foydalanish, aholi daromadlarini oshirish va iqtisodiy faol aholining rasmiy iqtisodiy munosabatlarga jalb etilishi bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazardan norasmiy bandlikni qisqartirish nafaqat mehnat bozori, balki hududlarning moliyaviy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Norasmiy bandlikning yuqori darajasi hududiy iqtisodiyotda yaratilayotgan qo'shilgan qiymat, mehnat daromadlari, soliq bazasi va ijtimoiy sug'urta tushumlarining to'liq statistik aks etmasligiga olib keladi. Natijada hududning real iqtisodiy salohiyatini baholash, bandlik siyosatini shakllantirish va moliyaviy resurslarni samarali taqsimlash murakkablashadi.

Norasmiy bandlikning hududlar bo'yicha shakllanishi bir xil emas. Uning darajasi iqtisodiyotning tarmoq tarkibi, kichik biznes va tadbirkorlikning rivojlanganlik darajasi, qishloq xo'jaligining ulushi, shahar va qishloq aholisi nisbati, mehnat resurslarining tarkibi, ish o'rinlarining sifati va hududdagi moliyaviy infratuzilmaning rivojlanganligi kabi omillarga bog'liq. Shuning uchun mamlakat miqyosida norasmiy bandlikning yagona o'rtacha ko'rsatkichidan foydalanish hududlar o'rtasidagi real tafovutlarni yashirishi mumkin. Hududiy siyosat nuqtayi nazaridan esa aynan qaysi hududda, qaysi tarmoqda va aholining qaysi guruhida norasmiy bandlik yuqori ekanini aniqlash muhimdir.

O'zbekistonda norasmiy bandlik darajasini pasaytirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar ushbu masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda. Milliy Barqaror rivojlanish maqsadlari monitoringiga ko'ra, mamlakatda norasmiy bandlikning jami bandlikdagi ulushi 2020-yildagi 42,8 foizdan 2024-yilda 37,9 foizgacha kamaygan. Biroq norasmiy bandlikning ayrim tarmoqlarda, xususan qishloq xo'jaligida yuqoriligi hududiy kesimda manzilli choralarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Norasmiy bandlikni o'lchashda statistik yondashuv bilan bir qatorda moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Chunki norasmiy bandlikning mavjudligi ko'pincha rasmiy daromadlarning pastligi, ijtimoiy sug'urta badallarining to'lanmasligi, bank xizmatlaridan foydalanishning cheklanganligi, soliq hisobining to'liq yuritilmasligi va kichik biznesning moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Demak, norasmiy bandlikni

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

monitoring qilish tizimi mehnat statistikasi, soliq statistikasi, bank-moliya ko‘rsatkichlari va hududiy iqtisodiy statistikaning o‘zaro integratsiyasiga asoslanishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida norasmiy bandlikni statistik o‘lchash va monitoring qilishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash hamda norasmiy bandlikni rasmiy iqtisodiyotga bosqichma-bosqich jalb etishga xizmat qiluvchi amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsad norasmiy bandlikni aniqlash metodologiyasini takomillashtirish, hududiy moliyaviy instrumentlarning ta’sirini baholash va monitoring natijalarini hududiy rivojlanish dasturlariga integratsiya qilishni taqozo etadi.

Norasmiy bandlikning iqtisodiy mohiyatini hududiy darajada baholashda uni faqat mehnat shartnomasining mavjud yoki mavjud emasligi bilan izohlash yetarli emas. Xalqaro mehnat statistikasi standartlarining yangilanishi ham norasmiy iqtisodiyot va norasmiy mehnatni aniqlashda kengroq mezonlardan foydalanishni nazarda tutmoqda. 2023-yilda Xalqaro mehnat statistiklari konferensiyasi tomonidan qabul qilingan yangi rezolyutsiyada norasmiy iqtisodiyot, norasmiy faoliyat va norasmiy bandlik tushunchalarining statistik chegaralari aniqlashtirildi [XMT 2023].

Mazkur metodologik yondashuv hududiy statistik monitoring uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki bir hududda norasmiy bandlikning asosiy qismi qishloq xo‘jaligida, boshqa hududda savdo va xizmat ko‘rsatish sohasida, yana boshqa hududda qurilish yoki yakka tartibdagi faoliyatda shakllanishi mumkin. Shuning uchun monitoring tizimida “hudud–tarmoq–bandlik maqomi–daromad–ijtimoiy himoya” zanjirini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Norasmiy bandlikni monitoring qilishning moliyaviy-iqtisodiy mexanizmini uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish — **statistik aniqlash va baholash mexanizmi**. Bunda ishchi kuchi kuzatuvlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar statistikasi, soliq ma’lumotlari, ijtimoiy sug‘urta ma’lumotlari va hududiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarni integratsiya qilish nazarda tutiladi. Ikkinchi yo‘nalish — **moliyaviy rag‘batlantirish mexanizmi** bo‘lib, norasmiy faoliyat yuritayotgan shaxs va kichik biznes subyektlarini rasmiylashtirishga undaydigan soliq, kredit, subsidiya va boshqa instrumentlarni qamrab oladi. Uchinchi yo‘nalish — **monitoring va natijadorlik mexanizmi** bo‘lib, rasmiylashtirish darajasi, yangi rasmiy ish o‘rinlari, soliq tushumlari va aholi daromadlaridagi o‘zgarishlarni muntazam baholashni nazarda tutadi.

Bunda moliyaviy mexanizmning asosiy vazifasi norasmiy faoliyatni faqat ma’muriy nazorat orqali qisqartirish emas, balki rasmiy faoliyat yuritishning iqtisodiy jihatdan manfaatli bo‘lishini ta’minlashdan iborat. Masalan, kichik tadbirkor uchun rasmiy ro‘yxatdan o‘tish natijasida kredit olish, davlat dasturlarida ishtirok etish, subsidiyalardan foydalanish, davlat xaridlariga chiqish va ijtimoiy sug‘urta tizimidan foydalanish imkoniyatlari kengaysa, rasmiylashtirishning iqtisodiy motivatsiyasi kuchayadi.

Shu sababli hududiy bandlik siyosatida **“rasmiylashtirish–moliyalashtirish–monitoring”** tamoyilini qo‘llash taklif etiladi. Mazkur mexanizmda dastlab norasmiy bandlik yuqori bo‘lgan hudud va tarmoqlar statistik jihatdan aniqlanadi. Keyingi bosqichda ushbu guruh uchun maqsadli moliyaviy instrumentlar belgilanadi. Yakuniy bosqichda esa berilgan moliyaviy ko‘makning rasmiy bandlikka ta’siri statistik monitoring orqali baholanadi.

Kredit mexanizmi ushbu tizimning muhim elementi hisoblanadi. Norasmiy faoliyat yurituvchi shaxslarning ko‘pchiligi moliyaviy resurslardan foydalanishda cheklovlarga duch kelishi mumkin. Natijada ular ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, yangi ishchi yollash yoki faoliyatini rasmiylashtirish uchun zarur mablag‘larni jalb qila olmaydi. Hududlarda kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni imtiyozli

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kreditlashni norasmiy bandlik darajasi bilan bog'lash rasmiy bandlikni oshirishning samarali vositalaridan biri bo'lishi mumkin.

Bunda kredit samaradorligini faqat ajratilgan kredit hajmi bilan emas, balki **bir kredit hisobiga yaratilgan rasmiy ish o'rinlari soni**, **rasmiylashtirilgan ishchilar soni**, **soliq bazasining kengayishi** va **korxonaning faoliyatini davom ettirish darajasi** orqali baholash lozim. Shu tariqa kredit siyosatining bandlikka real ta'sirini statistik jihatdan o'lchash imkoniyati paydo bo'ladi.

Soliq mexanizmi ham norasmiy bandlikni qisqartirishda muhim o'rin tutadi. Soliq yukining haddan tashqari yuqoriligi yoki rasmiy faoliyat yuritishning ma'muriy xarajatlari norasmiy faoliyatga rag'bat yaratishi mumkin. Shu bois hududlar bo'yicha norasmiy bandlik darajasini hisobga olgan holda kichik tadbirkorlikni rasmiylashtirish uchun soddalashtirilgan soliq va hisobot mexanizmlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq. Biroq soliq imtiyozlari faqat vaqtinchalik rag'bat sifatida emas, rasmiy iqtisodiyotga barqaror o'tishni ta'minlovchi mexanizm sifatida ishlab chiqilishi kerak.

Norasmiy bandlikni monitoring qilishda investitsiyalarning hududiy taqsimoti ham alohida ahamiyatga ega. Investitsiyalar yangi ishlab chiqarish quvvatlari va xizmat ko'rsatish obyektlarini tashkil etish orqali rasmiy ish o'rinlarini ko'paytiradi. Shuning uchun hududiy investitsiya dasturlarini baholashda investitsiya hajmi va yaratilgan ish o'rinlari sonidan tashqari yangi ish o'rinlarining rasmiylik darajasi ham indikator sifatida kiritilishi lozim. Bu yondashuv investitsiyalarning nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy samaradorligini ham baholash imkonini beradi.

Amaliy jihatdan hududiy darajada **Norasmiy bandlikni moliyaviy-iqtisodiy monitoring indeksi**ni shakllantirish mumkin. Indeks tarkibiga norasmiy bandlik ulushi, rasmiy ish o'rinlari o'sishi, kichik biznesning kreditlardan foydalanish darajasi, rasmiylashtirilgan tadbirkorlar sonining o'sishi, ijtimoiy sug'urta bilan qamrab olinganlar ulushi va rasmiy bandlik hisobidan shakllangan soliq tushumlari kabi indikatorlarni kiritish mumkin. Bunday kompleks indeks hududlarni norasmiy bandlikning moliyaviy-iqtisodiy holati bo'yicha guruhlash imkonini beradi.

Masalan, shartli ravishda hududlar "past norasmiylik–yuqori moliyaviy faollik", "yuqori norasmiylik–yuqori tadbirkorlik salohiyati" va "yuqori norasmiylik–past moliyaviy imkoniyat" kabi guruhlarga ajratilishi mumkin. Birinchi guruhda mavjud mexanizmlarni saqlab qolish, ikkinchi guruhda moliyaviy rag'batlarni kuchaytirish, uchinchi guruhda esa kredit, investitsiya, kasbiy tayyorgarlik va infratuzilmaviy qo'llab-quvvatlashni kompleks ravishda qo'llash talab etiladi.

Bunday differensial yondashuvning afzalligi shundaki, barcha hududlarga bir xil moliyaviy instrumentni qo'llash o'rniga hududning real iqtisodiy sharoitiga mos mexanizm ishlab chiqiladi. Xususan, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hududlarda mavsumiy va oilaviy bandlikni rasmiylashtirish, sanoat hududlarida kichik ishlab chiqarish korxonalarini legallashtirish, xizmatlar rivojlangan hududlarda yakka tartibdagi faoliyatni rasmiylashtirish va raqamli platformalar orqali band bo'lgan shaxslarning mehnat maqomini aniqlash ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi mumkin.

Norasmiy bandlikni kamaytirishning muhim sharti statistik monitoringning tezkorligini oshirishdir. An'anaviy statistik kuzatuvlar ko'pincha ma'lumotlarning kechikib shakllanishiga olib keladi. Raqamli texnologiyalar esa ma'muriy va statistik ma'lumotlarni integratsiya qilish, ma'lumotlarni avtomatik tekshirish va hududlar bo'yicha real vaqtga yaqin monitoring tizimini yaratish imkonini beradi. Shu sababli mehnat statistikasi, soliq va ijtimoiy himoya registrlari hamda tadbirkorlik subyektlari ma'lumotlarini yagona analitik platformada birlashtirish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Bunda ma'lumotlarni integratsiya qilish jarayonida shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va statistik maxfiylik tamoyillariga qat'iy rioya etilishi kerak. Statistik tizimning maqsadi alohida shaxslarni jazolash

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

emas, balki hududiy iqtisodiyotdagi norasmiylikning tarkibiy sabablarini aniqlash va tegishli iqtisodiy siyosatni shakllantirishdan iborat bo‘lishi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida norasmiy bandlikni kamaytirish uchun birinchi navbatda hududlar bo‘yicha norasmiy bandlikning yagona statistik profilini shakllantirish, ikkinchidan, norasmiy bandlik yuqori bo‘lgan tarmoqlarni aniqlash, uchinchidan, ushbu tarmoqlar uchun maqsadli moliyaviy va kredit instrumentlarini joriy etish, to‘rtinchidan, ajratilgan moliyaviy resurslarning rasmiy bandlikka ta’sirini muntazam baholash zarur.

Shuningdek, hududiy rivojlanish dasturlarida “yaratilgan ish o‘rinlari” ko‘rsatkichi bilan bir qatorda “rasmiy yaratilgan ish o‘rinlari”, “ijtimoiy himoya bilan qamrab olingan ish o‘rinlari” va “norasmiy bandlikdan rasmiy bandlikka o‘tgan shaxslar” ko‘rsatkichlarini ham qo‘llash maqsadga muvofiq. Bu esa hududiy iqtisodiy siyosatning bandlik bo‘yicha natijalarini yanada aniqroq baholash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida norasmiy bandlikni qisqartirish faqat mehnat bozorini tartibga solish masalasi emas, balki kompleks moliyaviy-iqtisodiy siyosat vazifasidir. Norasmiy bandlikning yuqori darajasi hududning soliq bazasi, aholi daromadlari, ijtimoiy sug‘urta tizimi va iqtisodiy faollik ko‘rsatkichlarining to‘liq shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli uni aniqlash va monitoring qilishda statistik kuzatuvlarni soliq, kredit, investitsiya va ijtimoiy himoya ma’lumotlari bilan integratsiyalash zarur.

Tadqiqot asosida norasmiy bandlikni boshqarishning “aniqlash–moliyaviy rag‘batlantirish–rasmiylashtirish–monitoring–baholash” modeli taklif etildi. Ushbu modelning asosiy afzalligi norasmiy bandlikka faqat nazorat obyekti sifatida emas, balki hududiy iqtisodiy siyosat orqali rasmiy iqtisodiyotga jalb qilinishi mumkin bo‘lgan iqtisodiy resurs sifatida qarashdan iborat. Ayniqsa, kredit va investitsiya resurslarini rasmiy ish o‘rinlari yaratish bilan bog‘lash, soliq mexanizmlarini soddalashtirish va rasmiy faoliyatning iqtisodiy manfaatdorligini oshirish norasmiy bandlikni qisqartirishga xizmat qiladi.

Amaliy jihatdan hududiy statistika organlari tomonidan norasmiy bandlikning hududiy va tarmoq profillarini muntazam shakllantirish, norasmiy bandlikning moliyaviy-iqtisodiy monitoring indikatorlarini joriy etish, ma’muriy registrlar bilan statistik ma’lumotlarni integratsiya qilish hamda hududiy dasturlarning natijadorligini rasmiy bandlik ko‘rsatkichlari asosida baholash taklif etiladi. Mazkur yondashuv hududlarda mehnat resurslaridan samarali foydalanish, soliq bazasini kengaytirish, aholi daromadlarini oshirish va barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Xalqaro mehnat tashkiloti. Resolution concerning statistics of the informal economy. 21st International Conference of Labour Statisticians. Geneva: ILO, 2023.
2. Xalqaro mehnat tashkiloti. Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Update. Geneva: ILO, 2023.
3. Xalqaro mehnat tashkiloti. World Employment and Social Outlook: Trends 2024. Geneva: ILO, 2024.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida. PQ-436-son, 2022-yil 2-dekabr.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishida milliy shaffoflik tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida. 2024-yil.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.